

ÜÇÜNCÜ DÜNYA, MİLLİYETÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI

Cahit ASLAN¹

ÖZ

Toplumsal tabakalaşma olgusu, ilk insan toplumlarından beri tekâmül geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Yine insani bir olgu olan milliyetçilik sanayi devrimi ve modernleşmeyle beraber ortaya çıkmıştır. İki yüz yıllık geçmişi olmasına rağmen o da tekâmül geçirmiştir. Pek doğal olarak Batı toplumlarına ait bir olgu olmasına rağmen tüm dünyada zaman içerisinde var olmuştur. Her toplum kendi toplumsal ve tarihsel özgün koşullarına bağlı olarak kendi milliyetçiliklerini yaşamaktadır. Bu olgu gelişme-alan yazını içerisinde de tartışılmaktadır. Öte yandan sanayi toplumunun olgunlaştırdığı işçi sınıfının varlığı da söz konusudur. Batı toplumlarında işçi sınıfının sınıf mücadelesinin refahın bölüşümünde ve demokrasinin gelişiminde olumlu sonuçları olmuştur. Fakat gelişme-alan yazınında gelişmekte olan ülkeler olarak tarif edilen üçüncü dünya ülkelerinin işçi sınıfının varlığı ve onun mücadele tarzı ülkelerin kendi özgün koşulları tarafından şekillenmekte ve Batı toplumlarındaki gibi bir sonuç meydana çıkartmamıştır. Onların bu şekillenme sürecine en büyük etkilerinden birini yine kendi özgün milliyetçilik anlayışları yapmaktadır. Bu sürecin nasıl geliştiğini ve şekillendiğini anlamak ve en başından kavramsal tartışmaları yapmayı gerektirmektedir. İşte bu makale hem milliyetçilik anlayışını hem de işçi sınıfının niteliğini birbirleriyle ilişki içerisinde tartışmaktadır. Fakat bu tartışmalar üçüncü dünya ülkesindeki özgün koşulları göz önünde bulundurarak yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Etnisite, İşçi Sınıfı, Hemşehricilik

THIRD WORLD, NATIONALISM AND WORKING CLASS

ABSTRACT

The phenomenon of social stratification has survived since the earliest human societies until today. Nationalism, which is also a human phenomenon, has emerged together with the industrial revolution and modernization. Although it has two hundred years of history, it has also evolved. Although it naturally belongs to Western societies, it has existed all over the world in time. Each society experiences their own nationalism depending on their social and historical conditions. This phenomenon is also discussed in the development literature. On the other hand, the existence of the working class matured by the industrial society is also in question. In Western societies, the class struggle of the working class has had positive consequences in the distribution of welfare and the development of democracy. But in the development literature, the existence of the working class of the third world countries described as developing countries and its struggle styles are shaped by the unique conditions of that countries and do not produce a result like in Western societies. One of their greatest influences on this formation process is again their own understanding of nationalism. It requires understanding how this process has evolved and shaped and having conceptual discussions from the very beginning. This article discusses both the understanding of nationalism and the quality of the working class in relation to each other. However, these discussions are made taking into account the unique conditions in the third world country..

Keywords: Nationalism, Ethnicity, Working Class, Nepotism

Giriş

Toplumsal yapılanma ve toplumsal katmanlaşma sorunsalı genellikle iki düzlemde ele alınmaktadır. Bu ele alınış aynı zamanda toplumbilimcinin eğilimini de göstermektedir.

¹Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğ. Fak. Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, aslan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9793-4285

Received/Geliş: 24/06/2020 Accepted/Kabul: 02/10/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Aslan, C. (2020), "Üçüncü Dünya, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 3, s 429- 440.

Bunlardan birincisi “toplum, gözlemcinin seçtiği ölçütlere göre değil, ama gerçekte işlediği şekliyle nasıl örgütlenmiştir ve toplumun gelişimini yöneten güçler nelerdir?” sorusunun yanıtına göre yapılar açıklanmaktadır. Burada yapay kategoriler değil, gerçeklik içinde birleşmiş ve karşıt gruplar değerlendirilir ve bu bağlamda insanların yaşam biçimini (bilinçli ya da bilinçsiz) dikkate almaya çalışır. İkincisi ise, katmanlaşma açısından yapılan çözümlerde toplum, gözlemcinin seçtiği şekilde düzenlenmiş katmanlara ya da sınıflara bölünür ve toplumsal hiyerarşi ya da hiyerarşinin çeşitli basamakları, eşitsizlikten hareketle tanımlanır. Dolayısıyla toplum içinde birleşmiş gruplar değil, ama yapay kategoriler, bir takım toplaşmaları ya da birey topluluklarını ayırt eder. Oysa yapay kategoriler ile mükemmel birleşmiş gruplar arasında çok sayıda ara durum vardır. Diğer taraftan sosyoloji, geniş ölçüde, basitleştirmelerden ve kestirmelerden hareket eder (Beneton, 1991, s. 8-9). Onun için gözlemci diğer bilimsel yaklaşımların varlığını ve kendilerinden bir şeyler öğrenebileceği aktörlerin varlığını kabul etse de kendi görüşünü tercih etmek zorundadır. Gözlemcinin dünya görüşünü ve çalışmasının deneklerinin görüşünü ayırması zor bir görevdir; farklı tanımlar veya kesinlik dereceleri olsa bile bilginin ve halkın aynı sınıf terminolojisini kullandığı Batı’da tek bir şekil alır; batının sınıf terminolojisinin şehir göçmenleri kültürüne yabancı olduğu Üçüncü Dünya durumlarında ise başka bir şekil alır. Bu yüzden sınıf analizi odağı farklı seviyelere dayanabilir. Bu da ilişkiler modelini vurgulayan bir özet yapısal seviyede veya deneysel olarak gözlenmiş sosyal kategoriler seviyesinde gerçekleşir. Buradan da sınıflar ekonomik/üretim veya sosyal/tüketim terimleriyle tanımlanabilir, bu iki sınıf formunun birbiriyle uyumlu olduğu kabul varsayılırsa o zaman aralarındaki ilişki de açıklanmalıdır. “Bu durumda bir kişi kaç tane sınıf bulabilir? Ve aralarındaki ilişki nedir? Karşılıklı mı (dichotomous), hiyerarşik mi, yoksa fonksiyonel mi?” (Lloyd, 1982, s. 16-17) sorularının yanıtları bulunmak zorundadır.

Daniel Bell’in (1999) belirttiği gibi, sınıf ve etnikliğin grup dayanışması duygusunun iki egemen biçimi olduğu açıktır ve şu soruyu sorabiliriz: Hangi koşullarda biri ya da diğeri eylem açısından daha belirgin hâle gelir veya hangi koşullarda bu ikisi iç içe geçer? (Parkin, 1990, s. 643). Yanıtlar kısaca milliyetçilikten sınıfsallığa doğru bir skala takip eder. Gerçi “iktisadi açıdan az gelişmiş ülkelerin yöneticileri, fakir sınıfların daha iyi bir hayat tarzı taleplerini tatmin edemeyince bu talepleri şiddetli bir milliyetçiliğe doğru saptırırlar” (Laroque, 1969, s. 8). Öyle ki, “devlet kendi resmi ırkçılığını oluşturmada sivil ırkçılık üzerine ilgiyi bile çekebilir” (Worsley, 1984, s. 246). Onun için, egemenlik ve sınıfsal ilişkiyi göz ardı eden her türlü açıklama, kişiyi skalanın herhangi bir yönüne, fakat ters bir yönüne götürür. Bu süreci anlamak için skalanın yönlerine bakmak lazım. Bu makalenin amacı da budur: Yani Batı dışı üçüncü dünya milliyetçiliği ile işçi sınıfı arasındaki ilişkiyi göstermektir. Bunun için milliyetçilik ve işçi sınıfı terimleri önce ayrı ayrı sonra birlikte değerlendirilecektir.

Milliyetçilik Üzerine

E. J. Hobsbawm’a göre milliyetçilik ilk çıktığı dönemden günümüze kadar yeni anlam ve siyasal bütünlükle tanımlanmaktadır. Yani milliyetçilik ideolojisi bir evrim geçirmiştir (Hobsbawm, 1995). Şöyle ki:

İlk milliyetçilik düşüncesi ulusal birlik ve genişleme temaları etrafında gelişen liberal döneme damgasını vuran Avrupa’dır. Bu dönemde olsun veya daha sonra, başarıya ulaşan milliyetçilik hareketi, var olan devletlerin biriyle veya uzunca geçmiş olan

birisiyle tarihsel bir geçmişi belirlenmiş ve yazılı bir dile sahip entelektüel elitin varlığıyla nihayet yayılmacılığını ispat edip, sınırlarını da çizmiştir. Bu hâliyle millet olma, toplulukların iradesi dışında ama onların ulaşabilecekleri bir nesnel aşamadır.

1880-1914 döneminde ise, milliyetçi hareket daha önceki dönemde olduğu gibi belli bir süreci tanımlamaktan ziyade, kendi kaderini tayin hakkı etrafında dönmüştür. Özellikle etnik ve dilsel öğeler milliyetçi ideolojilerin en başat unsurları olmuştur. Onun için 1870'lerde ortalıklarda görülmeyen birçok yeni milliyetçi hareketler hızla ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu şekildeki gelişmenin en büyük nedeni, modernleşmenin tehdidi altındaki geleneksel burjuvazinin yükselişi ve büyük güçlerdir.

1918-1950 arası ise çok uluslu imparatorlukların dağılması ve 1917 Bolşevik devriminin yayılabileceği korkusundan dolayı kapitalist dünyanın milliyetçi hareketlere daha sıcak bakmasıyla milliyetçilik yeni boyut kazandı. Özellikle milliyetçilik var olan ulus devletlere karşı hareketler olarak ortaya çıktı. Milliyetçilik artık birleştirici değil ayrılıkçıydı. Özellikle bu dönem ulusal kimlik edinme sürecinde sinema, basın, radyo gibi kitle iletişim araçlarından tutun da spora kadar birçok şeyin kullanılması etkili olmuştur.

1945-1970 arası ise milliyetçilik bir önceki gibi etnik, dilsel, kültüre, tarihsel miras gibi temalar etrafında oluşturulan bir ideoloji değildir; tam tersine sömürgecilğe karşı mücadele, devrim ve karşı devrimlerin mücadelesinin bir ürünüdür. Özellikle milliyetçilik bu ana temayı güçlendiren veya zayıflatan bir şey olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise, milliyetçilik artık hiçbir biçimde tarihsel gelişmenin vektörü olmadığı dönemdir. Çünkü ulusal ekonomiler gücünü yitirmiştir. Çok-uluslu şirketler belirgin bir şekilde dünya ekonomisinin temel iktisadi birimi olmuşlardır. Global kentleşme söz konusudur. Dünya Bankası, IMF vb.'lerin güçleri artarak çoğalmıştır. Onun için iktisadi ve yönetsel olarak ulusal birim içinde görece dışarıda kalmak günümüz milliyetçiliğinin en önemli nedenlerinden biridir.

Çağlar Keyder'in de belirttiği gibi milliyetçiliğin dünya ideolojisi olarak ortaya çıkması süreci diye nitelendirdiğimiz dönem aynı zamanda dünya ekonomisinin liberalizm dönemidir. Oysa günümüze doğru gelindikçe, milliyetçiliği, sadece elitlerin bir aldatmacası ve halka empoze ettikleri bir öğreti olarak ele alınırsa önemli bir boyutu da unutulmuş olur. Milliyetçilik aynı zamanda aşağıdan gelen bir talebe yanıt verir. Yeni oluşan bir dünyaya anlam kazandırmak, yıkılan toplumsal dengeler hakkında yeni bir kimlik bulmak. 1970'lerden beri ise, ulusal kalkınmacılık dünya kapitalist gelişmesine ters düşmeye başladı. Artık devletin kendini meşrulaştırması için milliyetçilik yetmiyor, hatta ulusal kalkınmacılığın iflası ile beraber, yukarıdan dayatılmış bir milliyetçilik 'aşırı' bir ideoloji olarak ters tepkilere yol açabilir (Keyder, 1993, s. 56-63). Bu yüzden günümüzde "bir yandan ulus-devletin bir siyasal örgütlenme modeli olarak meşruluğu aşınma sürecine girmişken, diğer yanda etnik ve/veya dinsel temelli milliyetçilik dalgasının siyasal etkileri dünya ölçeğinde de artarak hissedilmektedir (Köker, 1996, s. 11). Gerçi burada ulus devletin izdüşümüne denk düşen "etnisite bölünmez bir şey değildir: Milliyetçilikten hem daha geniş hem de daha dardır ve farklı düzeylerde, farklı formlarda yer alır. Pan-Arabizm ve Pan-Afrikanizm gibi ırksal ve kültürel kimlikler ulus devletin üstüne çıkarken, farklı etnik gruplar ulus-devlet sınırları içerisinde birlikte varlıklarını sürdürürler. De Vos ve Romanucci-Ross'un haklı olarak söylediği gibi etnisite, "Nereliyiz?", "Nasıl Farklıyız?" ve "Ne yapmalıyız?" gibi sorulara yanıt arar. Bu soruları yanıtlamak bireyi zaman ve mekân içerisine yerleştirir, fakat yanıtlar farklı düzeyde çeşitlilik gösterebilir" (Worsley, 1984, s. 247). Antony Giddens'in belirttiği

üzere, sınıf ilişkilerinin iç yapılaşmasının birbirleriyle ilişkili üç kaynağı vardır: Üretici girişiminde iş bölümü, girişimde otorite ilişkileri ve ‘dağıtıcı gruplar’ın etkisi; yani paylaşım. Etnik ve kültürel olarak homojen toplumlarda sınıf yapılaşmasının derecesi, bu tespit edilen yapılaşma kaynakları arasındaki karşılıklı ilişkilerle belirlenecektir. Çoğunluğu değilse bile birçok kapitalist toplum bu çerçevede homojen değildir. Geleneksel olarak sınıf kuramında ırksal ya da dinsel bölünmeler, sınıfların uyumlu birliklikler olarak oluşmasının önünde bir ‘engel’ yığın olarak görülmüştür. Etnik ya da kültürel bölünmelerin sınıfların oluşumunu sulandırdığı veya engellediği düşüncesi de Weber’in (2012) sınıf ve statü grubunu ayırması sonucunda çok açık bir şekilde inşa edilmiştir (Giddens, 1999, s. 136-141)

Daha önce belirtildiği üzere milliyetçilik ve onun egemen biçimi olan ‘milli devlet’ sınıfsal dönüşümlerle tanımlanmaktaydı. Oysa “aynı zamanda milliyetçilik etnisitenin bir şeklidir, fakat özel bir şeklidir. Milliyetçilik, belli bir etnik kimliğin belli bir devlete bağlanarak kurumlaştırılmasıdır. Bu durum, milliyetçiliğin tarihi çalışmalarını yapan en kıdemli üyesi olan Hans Kohn’a göre çok açıktır. Hans Kohn (2005), milliyetçiliğin, var olan ya da arzulanan milli-devlet üzerindeki artan çoğunluğun en yüce sadakatini bir merkezde topladığını yazmıştı. Etnik gruplar, tehlikeden korunmak gibi özel menfaatler dışında, birlikte hareket etmezler. Bu menfaatler, kendi devletini (veya devletin bir kısmını) elde etmek durumun da kaldığı zaman, grup millet haline dönüşür. Başarılı olanlar ulus olur; başarısız olanlar da ‘milletler’ -‘devletsiz uluslar’- olarak kalırlar. Milliyetçilik, bireyin kendi devletini elde etmesi veya muhafaza etmesi için geliştirilen ideolojiler, aktiviteler ve hareketlere işaret eder. Antropologlar (özellikle milliyetsiz toplumlar veya Wolf’un daha pozitif terimiyle soy emirli toplumlarla ilgili olanlar ya da Clastres’in (1991) “Devlete Karşı Toplum” eserinde bahsettiği ilkel toplumlardaki durum) bu yüzden sık sık biçimci bir şekilde etnisitenin milli şekillerinin, çeşit olarak diğer hükümet veya grup şekillerine bağlı olanlardan daha farklı olmadığı sonucuna vardı. Yeni etnik kimlikler, geniş bir şekilde belirlenmiş, sadece daha eski olan kimlikler değildir. Kimliklerin yeni yapı olmadıkları yerde yeni şekillerdeki yeni ihtiyaçları karşılamak için daha eski kategorilerin değiştirilmesini gerektirirler. Eğer burada, milliyetçilik dediğimiz o özel etnisite türü -devlet düzeyinde kurumlaşmış etnisite- üzerinde konsantre olunursa, diğer etnisite modları ve seviyelerinin var olmadığını veya önemli olmadıklarını söylemek doğru olmaz.

Tarihi olarak içerisinde devlet ve devletin seçmen etnik grupları arasındaki ilişkide üç temel yol bulunmaktadır. Bunlar farklı çağlarda ortaya çıkarlar ve bu yüzden de hem devletin hem de toplumun farklı kavramlarını temsil ederler. Her nasılsa eski olanlar; basit bir şekilde ortadan kaybolmadılar, fakat var olmaya devam ettiler şimdi de yeni olanlarla aynı zamanda varlıklarını sürdürmektedirler. Bu bağlamda “Milliyetçiliğin Üç Modu”ndan bahsedebiliriz (Worsley, 1985, s. 248-251):

İlki hegemonik; kanuni olarak bir etnik kimliğin tanımlanmasıdır: Milli kültür, baskın sınıfın ve bölgesinin kültürüdür. Tek düzeliğe bağlı olan ikincisi, liberal değerler tarafından bilgilendirilir; daha eski kimliklerin şimdi geçişli olduğunu farz eder ve fiziksel tür, dil ve kültürün yeni sentezi veya hepsinin yeni sentezinin kendi yerinde zuhur ettiğini farz eder. Bu yeni millet bir kere kendi devletini kurduktan sonra, baskı artık varlığını sürdürmez. Toplum, etnik ya da başka türlü vatandaşlardan oluştuğu için, vatandaşı sahte (suni) olarak, bir bütün olan siyasi toplumdan ayıran ve her bireysel vatandaşın rasyonel kararının serbest uygulamasını engelleyen hiçbir grup bulunmaz

veya hiçbir grup olmamalıdır. Üçüncü mod çoğulcudur (pluralist); vatandaşlığın ikincil milliyetin esas kimliğine ek olarak bazen bir azınlığın statüsü formunda devlet tarafından tanınmayı gerektirir. Bu mod, sadece etnik yönden birleşmiş ulus devletlerinin bütün serilerinin vücuda getirildiği 20. yüzyılda ortaya çıktı. Burada millet kavramı elbette ki farklı şekillerde kullanılmaktadır. Evans-Pritchard (1999) ‘millet’ kavramını ihtiyaç duyduklarında politik olarak hep birlikte hareket edebilen, fakat uzun süreli özelleşmiş devlet kuruluşlarının eksikliğini duyan Nuer veya Shilluk gibi geniş kültürel topluluklara işaret etmek için kullandı. Bu bağlamda, bağımsızlıkta, Somali problemi üzerine Lewis (2002), ‘devleti millet değil milleti devlet yapmak’ diye yazmıştı. ‘Millet terimi’ sadece modern, merkezileşmiş devlet ile ortaya çıkan ve bu yüzden kendi üst birleşmelerine ihtiyaç olursa, kendi baskıları gibi daha eski etnik kimliklerle çok fazla devamlılık gerektirmeyen etnisite modu ile sınırlamak, anlamaya vesile olması açısından daha faydalı olacaktır. Böylece millet inşası, devlet teşekkülü ile elde edileceği iddia edilebilir. Bunlara da “Devlet Ulus” diyebiliriz (bk.: Güzel, 1995).

Ücretli İşçilikten Proletaryaya

Acaba hızlı şehir gelişimi ve halka yönelik hizmet ve üretime dayanan endüstrideki artan ücretli hizmet ile beraber işçi sınıfı mı yaratıldı? Bu ve benzeri soruları yönelterek 19. yüzyıl Avrupa’ında ortaya çıkan Üçüncü Dünya kavramlarına başvuruyoruz. Fakat bu kavramlar yer ve mekâna göre belli mi? Alınan yanıtlara bakılırsa sınıf analizi, bu yüzden sadece Batı kültürünün endüstri öncesi evreleri için değil, büyük oranda farklı kültürler için de uygundur.

Batılı bilginler, çoğunlukla Marksist inancında olanlar, Üçüncü Dünya toplumlarını analizlerinde giderek artan bir şekilde sınıf terimlerini kullanmaktadırlar. Bir bireyi proletarya üyesi olarak kategorize ederken, belli davranış modlarını hemen yakıştırırız; bir proletaryanın tarihte belli bir rol oynadığını farz ederiz. Fakat benzeri terimleri zayıf veya uygunsuz delillere göre ayırırsak, bizim çıkarımlarımız engellenebilir. Doğrusu sınıf, öylesine karmaşık bir fenomendir ki kavram kurallarına göre mükemmel bir çıkarımda bulunmak imkânsızdır. Sınıf terimleri içerisinde bir durum analizini kabul edersek, verilen hedeflere yönelik belli bir tavır içerisinde davranmalıyız. Basit bir örnek verecek olursak, eğer Üçüncü Dünya büyük şehir fakirleri kendilerini proletarya olarak görürse, kolektif organizasyonda kendi çabalarını yeniden iki katına çıkarırlar; eğer yabancı veya uluslararası çalışan-sınıf akımları tarafından proletarya olarak görülürse, devrimsel mücadelelerini yürütmeleri için onlara yardım teklif edeceklerdir (Lloyd, 1982, s. 11-12).

Eğer Üçüncü Dünya’nın Batı ile olan benzeşmelerini araştırmak durumunda kalırsak, bugün Üçüncü Dünya’da olduğu gibi emek gücünün nispeten küçük bir oranının endüstriyel hizmette olduğu 19. yüzyılın ilk on yılları ile veya hizmetin halka ait bürokrasilerde veya büyük şirketlerde bulunmak zorunda olduğu ve iş gücünün çok önemli bir oranının halka ait hizmet sektöründe kullanıldığı günümüzle karşılaştırma yapmak zorundayız. Kırsal bölgelerin bu sosyal ve ekonomik değişimler tarafından nüfuz edilmesi sonucu -çok iyi bilinir- göçmenlerin şehirlere olan akınları ile son bulur. Parasız ve yeteneksiz bir şekilde şehre geldikleri için, kendilerini bekleyen bir işi bulamazlar. Pek çoğunun, informal sektörlerdeki serbest çalışan esnaf, tüccar veya 2. dereceden profesyonellerin olduğu ve hem zenginler hem de fakirlere hizmet ve mal tedarik eden mevkileri sömürmekten başka alternatifi yoktur. Bu sektörü marjinal olarak tanımlarken,

pek çok kişi artan yatırımla daha fazla ücretli hizmet sağladıkça bu sektörün de bozulacağını farz etti. Başkaları da son zamanlarda, bu sektörün gerçekte ucuz hizmet ve mal sağlayarak para açığını kapatan formal sektöre (büyük oranda kapitalist endüstrinin ve devlet bürokrasilerinin) bağımlı olduğunu iddia ediyor. ‘Şehir fakirleri’ genel olarak, nispeten zengin işçileri, işi yolunda bağımsız esnafı, gelip geçici olarak işe alınmış fakir işçileri ve seyyar, 2. dereceden tüccarları içine alan şehir popülasyonunun üç-çeyreğini kapsarlar. Kırsal kesimlerde köylüler; varlıklarına, tuttıkları araziye ve işçilere iş vermelerine göre ayrılırlar. Burada, 19. yüzyıl veya 20. yüzyıl Batı uluslarındaki net bir şekilde farklı olan bir tabaka tabaka oluşum modeli söz konusudur. Batı kavramlarına başvurmanın doğasında olan tehlikeler ve ardından Batılı formlar ile uyumu farz etme açıkça ortada olacaktır. Fakat bu, belki de süreç içerisindeki kavramları niteleyen Üçüncü Dünya tabakalaşmasının karakteristiklerini keşfetmekle, Batılı kavramları kullanamayız anlamına gelmez (Lloyd, 1982, s. 13-14).

İlk önce, mevcut yer alan ekonomik ve sosyal değişimlere bakalım: İmalat endüstrisindeki gelişim, artan şehirleşme ve bu fenomenlerin pek çok doğal sonuçlarıdır. Bu süreç, örneğin sömürüye dayanarak açıklama girişimi, bazı teorilerin Üçüncü Dünya’daki sınıf oluşumunun özelliklerini vurgularken, bazı teorilerin de sınıf oluşumunu ihmal ettiklerini gösterir. Üretim organizasyonuna baktığımız zaman endüstri ve sivil hizmetlerdeki ücretli çalışanlar Batılı kategorilere girerler. Şehir fakirlerinin büyük bir kısmını oluşturan küçük dereceli esnaf, tüccarlar ve profesyoneller kural dışıdır. Genellikle kendi üretim araçlarına sahiptirler; aile bireylerini, çırakları veya ustaları sömürürler; küçük-burjuva diyebileceğimiz istekleri vardır; büyük dereceli kapitalist veya ‘formal’ sektörlerle olan bağlantıları çeşitli şekiller alır; fakat üretimleri nispeten az olduğu için onlardan alınan vergi de azdır. Bu yüzden ‘formal’ sektördeki ücretli çalışanlar sömürülürken, bu insanların üretimlerinin engellendiği tartışılmakta; bu insanlar Godfrey (1980), Cardoso (1974) ve Frank (1976) gibi bazı Latin Amerika hakkında yazan yazarlara göre, marjinalleştirilmişlerdir. Peki, bu gibi insanlar sınıf terimleriyle nasıl kategorize edilir?

Üçüncü Dünya şehir fakirlerinin devingenliğini iki özellik karakterize eder (Lloyd, 1982, s. 16-20): Biri, pek çoğunun köy kökenli oluşudur. Başlangıçta, geleneksel kırsal değerlere doğru sosyalle edilirler ve bir gelişim olarak şehir yaşamına olan başarılı adaptasyonlarını görürler. İkinci olarak, hem formal hem de informal sektörlerin önemli hacmi ile bireylerin bunlar arasındaki hareketleri kayda değer. Tipik bir şehre göç etmiş olan, sabit geliri bir iş bulmadan önce, rastgele bir esnaf için çalışabilir, fakat sonra hak ettiği ücrette bir işe yerleşmek ister. Göçmen, nispeten refah içinde yaşatacak bir kendi işi olsun ister ve çocuklarının eğitimi ile ilgili olarak da onların memur ve öğretmen sınıfına girmesini ister. Fakat yukarıya doğru devingenlik bazıları için mümkün olsa da durumla ilgili sınırlamalar pek çok isteğin gerçekleşmemesine sebep olur. İnfomal sektörlerin bu belirsiz ekonomik durumu, diğer sosyal ilişkilerine dikkat etme eğilimi içinde fakat elbette ki, bunalar ücret elde edenlerle eşit derecede ilgilidir: Birincisi aile bireyi: Sıklıkla kendi gelirini yükseltme için iki ya da daha çok aktivite içinde olan bir adam mevcuttur; karısı ve çocukları işinde ona yardım edilebilir, fakat aynı şekilde, bireyin işsizliğine karşı bir garanti sağlayan çeşitli gelir kaynaklarını işgal de edebilir. İkinci olarak, göçmen, geldiği köyündeki ailesiyle şehirdeki köylüleri arasındaki yakın bağ sürekli olarak vurgulanır. Böyle bir ilişkinin sürekliliğini duygusal terimlerle açıklayanlar olabilir, fakat bir önemli fonksiyon da ekonomik güvenlidir. Bu bağların

gücü, etnik bilinci ortaya çıkaran politikacılar tarafından ustalıkla idare edilebilirler. Burada etnisite ve sınıf, sosyal gruplaşmanın birbirine uymayan formları olarak görülmekte, fakat bizler kavramsal uyumsuzluk ve sınıfsal veya etnik amaçlara yönelik aktivitelere harcanacak sınırlı miktardaki zaman ve paradan kaynaklanan uyumsuzluğu birbirinden ayırt etmeliyiz. Üçüncü önemli sosyal gruplaşma da ikamete ait olanlardı. Gecekondu bölgelerinde (şehrin iç kısmındaki gecekondu bölgesinde olmasa da) aktif semt organizasyonları sık sık kayıt edilmektedir.

Sosyal Oluşumların Niteliği

Modern şehirde, her ne kadar mesleki kategoriler genellikle bir arada bulunmasalar da insanlar çok çeşitli boş vakitlere sahiptirler. Bir diğer sosyal ilişkiler tavır oluşturmada veya toplumu anlama seviyelerinde önemli olabilir. Bir birey tecrübe ettiği istismar ve bağımlılık derecesini beğenmeyebilir ve bu yüzden tarif edilen sınıf çıkarlarından habersiz kalabilir. Üçüncü dünya şehirlerinde benzeri etnik kimlikler çok güçlü olabilir. Fakat Üçüncü Dünya şehirlerindeki belirtilmiş olan etnik bölünmeler ortadan kaybolma sürecinde değiller. Şimdi aldığı form, çağdaş şehirleşmenin bir sonucudur. Aynı zamanda sosyal kimliğe katkısı olan ikamete ilişkin toplumların şeklini belirleyen aynı şehirleşme sürecidir. Benzer gruplar, daha açık tanımlanan sosyal sınıflardan uzak olma eğilimindedirler; onlar için, Parkin'in terimleriyle kapanışı mecbur etmek çok kolay. Yani kendi içlerinde birtakım sosyal iletişim ağları oluştururlar (bk.: Ayata 1996a; 1996b; Akkaya 1985).

Sosyal İletişim Ağlarının Oluşması

Şehir fakirleri arasındaki tipik olanları kırsal kesimlerden gelen göçmenlerdir. Bir ayakları kırdaki olduğu için kırsal köylüler olarak anılırlar. Fakat azimle korunan kırsal bağ sadece bir hissi bağ değildir; bu, şehir durumunda meydana getirdiği güvenlik ile ilgili olarak gözlenmelidir. Şehir yoksullarının büyük çoğunluğu için en büyük problem emniyetsizliktir. İnşaat işçileri veya geçici vasıfsız işçiler gibi düzensiz işlerde çalışanlar sürekli olarak yeni iş arayışı içindedirler. Daha sabit ücretli işlerde çalışanlar için, diğerlerinde olduğu gibi, hastalık korkusu veya benzeri kriz her zaman mevcuttur. Toprağı olanlar için, şehirde kısa bir dönemlik işçilik, ev ili ilgili ekonomiye acil nakit gelir sağlamada bir yol olarak görülür. Ev sahibi, yeni gelene içinde yaşayacağı uzun süreli bir yer ve iş bulmasında ona yiyecek, içecek ve barınma tedarik edecek bir zorunluluğun olduğunu hatırlatır. Göçmen, hızlı bir şekilde şehirdeki yakın akrabaları ve kendi yöresinin diğer üyelerinden oluşan, kurulu bir iletişim ağı (networks) içine çekilir. Fakat göçmen, kırsal kesimdekilerle olan ilişkisini koparmaz (bk.: Ayata, 1996a; Akkaya 1989).

Önemli olan bir konu da, göçmenin yokluğu esnasında kasabası veya köyünde statüsünün korunmasının derecesidir. Köyde arazinin mevcudiyeti, şehir göçmeninin güvenliğindeki en önemli unsurlarından biridir. Bu yüzden köy, kişinin temel güvenlik yeri- şehirdeki başarısızlık sonucu ve emeklilik sonucu dönülebilecek bir yer- bireyin yaşlandığında dönüp, öleceği yer olarak da görülür. Fakat aynı zamanda göçmen hem kırsal bölgede hem de şehirde kendi memleketinden birine yönelir. Güvenlik ihtiyacı, daha fakir olan şehir göçmenini akrabalarıyla ve diğer yurttaşlarıyla artan bir bağlılık içerisine girmeye zorlar (bk.: Akkaya 1989; Ayata 1996a). Başka bir sosyal grup onu kabul etmeyeceği için ve devlet yok denecek kadar az yardım sağladığı için kendini

yurttaşlardan uzak tutmak göçmenin işine gelmez. Şehir topluluğu içerisinde, kendini kapsül içine konmuş gibi hisseder. Terazinin diğer ucunda ise, daha iyi bir eğitim almış, sağlam ve nispeten iyi maaşlı bir işi olan göçmen ise akrabasına belli zorunluluklarca empoze edilen sınırlamalardan kendisini kurtarabilir. Köye dönmekle daha az ilgilidir, güvenlik için hemşehrilerine daha az bağımlıdır. İki grup insan arasındaki etkileşimdeki aşırı uyum genellikle açıktır, fakat fakir esnaf veya işçi başarılı hemşehrilerine yaklaşma hakkı olduğunu ve başarılı hemşehrilerinin kendisine yardım etme zorunluluğunun bulunduğunu düşünür- başarılı hemşehriliğinin çoğu kez kabul ettiği bir zorunluluktur (Ayata 1996a; Akkaya 1985). Bunun gibi koruma ilişkileri elbette ki akrabalık ve hemşehricilikle sınırlı değildir. Örneğin Latin Amerika'nın Roma Katolik ülkelerinde, ebeveyn ve çocuğunun müşterek vaftiz-ebeveyni arasında, vaftiz-ebeveynlik daha güçlü bağ olmasını sağlar. Türkiye'de de kirvelik kurumu bu durumun varlığına işaret eder (bk.: Kolukırık ve Saraç, 2010). Fakat genellikle ilişki yukarıda anlatılan himayenin bağlarını güçlendiren asimetrik bir ilişkidir. Burada çoğunlukla, üç fonksiyonla karşılaşılır (Lloyd, 1982, s. 74-85):

Birincisi, yaşanan yerdeki koşullara ilişkin dernekler-örgütler kurmak şeklindedir. Benzeri oluşumlar gerekli olan hizmeti sağlaması beklenen hükümetin rızasına bağlıdır ve bu yüzden, cemiyet içerisindeki aktivitenin seviyesi, devletin kendi kendine yeten topluluk gelişimini ilerletmesi derecesine bağlıdır. İkinci olarak örgüt, stres içinde olanlara yardım hazırlığını somut hale getirebilir. Üçüncü olarak; örgüt, dış dünyaya ortak bir sözcü (başkan) sunabilir. Üyeler belli bir ekonomik faaliyetler üzerinde bir tekele sahip olabilirler -özel bir hüner veya özel bir maldaki ticaret- işte örgüt bu menfaatleri korumak için hareket eder. Bazen, örgütün maddi yardımı aracılığıyla üyeleri işe burnunu sokabilir ve onları meselenin dışına çıkarmayı ümit edebilir. Başka şartlarda ve çevrede, örgüt, lisans ve tercihli muameleyi elde etmek için hükümet görevlileri ile pazarlık ederler. Üyeler, mücadelelerinin cemiyet içerisinde düzeltilmesi gerektiği ve sapmanın kendileri tarafından kontrol edilmesi gerektiği konusunda genellikle endişelidirler. Doğrusu polis, üyeler arası çatışma veya suçlu terk edilmiş çocuklar problemlerini cemiyet liderlerine havale eder. Genelde, en güçlü cemiyetlere sahip olanlar, kabileye ait sosyal yapısı olan etnik gruplardır. Çok bağımlı bir konumda bulunan ve kendilerine yönelik ayrımcılıktan korkan göçmenler baskın etnik grubun üyelerine göre daha fazla organize olma eğilimi içerisindedirler. Bilindiği üzere, kişisel sosyal iletişim ağlarının gelişimi aracılığıyla etnik kimliğin meydana çıkmasını hızlandırmaktadır ve hemşehriler etnik cemiyetlerini yaratmaktadır.

Marksistler, içerisinde tüm aktivite alanlarının, üretim ilişkileri arasında sınıflandırıldığı, sınıf bilinçliliğinin bir düzeyinin var olduğunu farz ederler, benzeri bir düzeyi gerçek dünyada bulmak zordur- fakat etnik bilinçlilik bu düzeye daha yakın bir şekilde yaşanabilir. Etnik sadakat, sınıf ilgisinden daha güçlü bir his olma eğilimindedir. Gerçi etnik kimliğin zihinde uyanması farklı durumlarda ortaya çıkar. Örneğin, 'etnikler', kültürel yönden homojen, baskın toplulukla tezat oluşturan azınlıklar, belki en son göç edenlerden (Pakistanlılar ve Britanya'daki Batı Hindistanlılar, Türkler, Portekizliler, Fransa ve Almanya'daki Cezayirli gibi) oluşur. Burada entnisite bağımlılık deneyimini kuvvetlendirebilir. Kaldı ki, etnik gruplar arasındaki rekabet sınıf mücadelesine önem vermez. Ayrıca etniklik ikamete ilişkin bir homojenlik de sağlar. Bir etnik grubun üyeleri arasında olduğu gibi, komşular arasında aynı türden ilişkiler gelişebilir. Fakat benzeri bir cemiyetin üyeliği hiçbir etnik cemiyeti olmayan ve bir ticari

birliğe ait olmayan 2. derecedeki tüccar veya esnafa açık olan organize olmuş aktivitenin tek şeklidir. 19. yy. Avrupa'sının endüstri kasabaları büyüdükçe, halka ait ve kişiye ait girişimciler tarafından göçmenlere barınacak yer tedarik edildi. Caddeler boyunca aynı tip evler inşa edildi, sakinleri nispeten dar bir gelir alanının içerisine çekildi ve sonuçta benzer bir yaşam stiline tadını çıkardılar. Üçüncü Dünya şehrinde, yoksulların yeni barınaklarının çoğu göçmenlerin kendileri tarafından inşa edildi ve sonuçlardan biri dizaynının büyük bir heterojenliği ve kalitesi oldu. Bu sebeple komşular, içerisinde zengin ve fakirin yakın bir şekilde sıralandığı ortaçağ şehrinde olan komşular gibi oldu. Hükümetler, büyük oranda barınak sağlayamayacak kadar fakirler veya her nasılsa kaynaklarını farklı bir yere tahsis etmeyi tercih ederler. Fakirler için yok denecek kadar az şey yapılır. Çünkü şehrin iç kısmındaki yeni gelmiş göçmen ikametgâhı genellikle avantajlıdır; burada günlük iş elde edilebilir. Bu yüzden illegal bir şekilde ve genellikle muazzam bir şekilde toprağı işgal ettiler. Öyle ki birçok üçüncü dünya ülkesinde “getto” olarak tanımlanan olgu Türkiye’de “gecekondu” olarak tanımlandı (Kongar 1996). Mal sahipleri ve polis bu göçlere bazı güç gösterileri ile karşı koyarlar, fakat pek çok olayda, doğrusu bu barınma problemi için en basit çözüm olduğundan otoriteler işgali kabul ederler. Her bir olaydaki şehre ait gelişme modu mahallede sosyal heterojenliğe yol açar. İlk olayda, iyi ve kötü kalitedeki evler yan yana sıralansın diye arazi, ayırım yapmaksızın zengin ve fakir alıcıya satılmıştır. Böylece zengin tüccar fakir işçinin yanında, yetenekli esnaf da hala ‘dükkân üzerinde’ yaşamaktadır. Bu yüzden, şehrin fakirleri ve çok fakir olan insanlar arasındaki daha zengin olanlar yan yana yaşarlar, tabakalar halinde tertip edilmiş ikametgâha ait bölgelere ayrılmamışlardır. Karşılıklı yardım, himaye, iyi anne-babalık bağları onlar arasında gelişir. İçten evlilik kolaylaştırılır. Fakat birey daha yoğun kıskançlık ve beğenmeyiş duygularını da bulabilir. Fakirler zenginlerin başarısını kıskanırlar, zenginler kendi başarıları ile ilgilidirler ve komşularına, orta tabakaya -her yerde tanıdık olan- tembellik, zayıf ahlaki karakterler ve benzeri şeylerden kaynaklanan başarısızlıklarını görürler. Şehrin kenar mahallelerinin iç kısmında çok az topluluk organizasyonları bulunur. Bu tür alanlar şehrin belediyeye ait yönetimine genellikle yabancı gelir. Bazı üçüncü dünya ideologları, rekabete olduğunda kendi kendine yetmeyi, yoksulluğun ortak deneyiminde ortaya çıkan sınıf bilinçliliğinin gelişimine engel olması açısından övmekteler. Fakat kendi kendine yetmenin liberal hükümet politikaları ve toplum gelişimi bir düzeyde belirir, kendi kulübelerinden oluşturdukları kasabalarında yaşayan şehir fakirleri ve zengin, dış mahallelerde yaşayan zenginler arasındaki farkı elde etme eğilimindedirler.

Sonuç ve Tartışma

Yukarıda anlatıldığı üzere Üçüncü Dünya şehirleri, endüstriyel batı şehirlerinden hem kalite hem miktar yönünden farklılık gösterir. Ne hemşehri bölgeleri ne gecekondu bölgeleri ne de benzerleri tahmin edilen modernleşme süreci içerisinde Üçüncü Dünyada ortadan yok olacak gibi görünmüyor. Doğrusu bunlar, gerçekleşmekte olan gelişimin özel modunun direkt bir sonucudur. Şehirdeki ücretli hizmetin çoğu sıradan bir niteliğe sahiptir. Kısa dönemli hizmet ve çalışan nüfusun büyük bir bölümü çok küçük teşebbüsler ile meşguldürler veya informal sektördeki serbest hizmetle meşguldürler. Gelir belirsizliklerinin sebep olduğu güvensizliğe, devlet sosyal güvenlikte hiçbir korumanın bulunmadığı hastalık ve ölüm güvensizliği eklenir. Her nasılsa koruma, hem şehir çevresindeki hem de göç ettiği ana yurttaki akraba ve yurtaşlardan elde edilir. Bunun

ötesinde, devletin hazırladığı ucuz barınma ve şehre ait hizmetler asgari düzeydedir, göçmen temel ihtiyaçlarını kendi bireysel çabaları ve hemşehri ilişkileri vasıtasıyla karşılamaya çalışır. İşe, etnisite ve ikamete dayanan organize olmuş aktivite tarafsızca taksim edilenden farklıdır. Bir birey ticari bir birliğe ait olabilir, fakat etnik veya ikamete ait bir cemiyete değil. Mesleki kategoriler, algılanan sosyal bölgeler için kaideleri tedarik etmezler. Diğer bir etnik ve ikamete ait cemiyetlerin niteliği de şehrin fakirlerinin arasında meydana çıkarttıkları rekabettir. İnsanlar meslek edinmede kendi akrabalarına yardım ederler; tüccarlar belli mallarda yurttaşları için bir benzer-tekül rezerve etmeye çalışırlar; ikamete ait topluluklar, yeni bir okul veya borularla gelen su sağlayan eksik hükümet yardımının paylaşımını kazanmak için çalışırlar. Üçüncü Dünya şehrinde radikal eğilim elementi yok olma içerisindedir; bunun yerine, her düzeyde övülmekte olan kendine yetme ideolojisinden biri bulunur. Zengin ve yoksular arasındaki tezatlığın etnik sahanın hem içerisinde hem de dışında yardım ilişkileri tarafından sesi kısılır.

Kısaca, sınıfsal farklılıkların algılanışı ile etnik farklılıkların algılanışı farklı olabilmektedir. Eğer etnik farklılaşma sosyal farklılaşmayı da içine almışsa, sosyal bir eşitsizlik etnik farklılaşmadan kaynaklanan bir eşitsizlik olarak ele alınırsa burada bir yeniden çözümlemeyi gerektirir.

Her ülkenin etnik hareketi kendi bünyesine göre gelişmektedir. Bu nedenle dışarıdan aktarılan bir bilgi Türkiye'deki etnik ilişkileri çözümlemeyebilir. Sınıfsal yapıyı düşünmeyen, göz ardı eden her türlü etnik davranışlara ait kuramsal çözümleme de eksiktir. Sınıf çatışmasının paralelinde etnik çatışmalar çözülüyor demektir. Dilsel, dinsel grupların patlak vermesiyle tablo daha da karmaşıklaşır. Eskiden etnik yapıdaki insanlar eylemleri bir savunma durum için yaparlardı. Kültürünü korumakla yetinirken, artık ödül sistemini kendi etnik kökenindeki insanlara siyasi olarak sağlamayı amaçlamaktadır. Bu durum ağırlığını devam ettirirse zamanla etnik gruplar sınıfsal çelişkinin yerine geçmekle kalmaz sınıfsal bilinçle hareket ettiğinde peşinde sürükleyemediği kitleleri etnik bilinçle hareket ettiğinde sürükleyebilir. Fakat yine de sınıfsal gruplar toplumu değiştirmeye etkide bulunurken etnik tabakalaşma veya gruplaşma ne kadar gerçekleşirse gerçekleşsin hiçbir zaman toplumsal sistemi değiştiremez. Sosyal eşitsizlik ve kurumlar aynı şekilde devam eder. Etnik gruplar istedikleri kadar en üst davranış seviyesine ulaşınlar hiçbir toplumsal sistemi dönüştüremezler. Toplumsal sistemleri dönüştürmek sınıf kökenli eylemlerle olur. Bu yüzden etnik siyaset çoğunlukla tabakalaşmadan ziyade milliyetçilik kavramı içinde daha anlaşılardır. Şunu da kabul etmemiz lazım ki, etnikliğin sosyal bir eşitsizlik olarak algılanması bir grubun özel eğilimlerinin bir yansıması değildir. Etnisite çok eski bir yaşam tarzıdır; fakat etnik kökenli sosyal hareketler sınıfsal dokulu yeni bir oluşumdur.

Ayrıca şunu da ekleyebiliriz: Giriş kısmında toplumsal katmanlaşma sorunsalına kategorik ve yapısal iki farklı bakış açısının var olduğundan bahsetmiştik. Şu halde, kategorik olarak ücretliler kategorisinde olan bir birey veya birey topluşmaları, ait olduğu etnisitenin etkisiyle hareket ettiği sürece veya Batı'da olduğu gibi bir proleterya bilincinin oluşumunu engelleyecek olan milliyetçi hareketler malzeme bulabildiği sürece bir işçi sınıfı içerisinde değerlendiremeyiz.

Kaynaklar

Akkaya, T. (1985). *Göç ve değişim*. İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay. No: 2753.

- Akkaya, T. (1989). Mahallesiyle muhtarıyla İstanbul. *Hürriyet Gazetesi* (16-17-18 Mart).
- Ayata, S. ve Güneş A. (1996a). *Konut, komşuluk ve kent kültürü*. Ankara: T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Konut Araştırmaları Dizisi: 10.
- Ayata S. ve Güneş, A. (1996b). *Kültürel kimlik, Türkiye’de etnik kimlik ve etnik gruplar*. Toplum ve Göç, 2. Ulusal Sosyoloji Kongre Tebliğleri, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları No: 5.
- Bell, D. (1999). *The coming of Post-Industrial society*. New York: Basic Books.
- Beneton, P. (1991). *Toplumsal sınıflar*. Çev: Hüsnü Dilli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore, T. ve R. Nispet (1990). *Sosyolojik çözümlemenin tarihi*. Der: Mete Tunçay ve Aydın Uğur, İstanbul: V Yayınları.
- Cardoso, F. H. (1974), *Dependency and development in Latin America*. New Left Review, N. 74, pp. 83-95.
- Clastres, P. (1991). *Devlete karşı toplum*. Çev.: M. Sert ve N. Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Evans-pritchard, E. (1999). *İlkelerde din* (çev.: Hüsen Portakal). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Frank, A. G. (1976). *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. New York: Montly Review.
- Giddens, A. (1999). *İleri toplumların sınıf yapısı*. Çev: Ömer Baldık, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Godfrey, M. (1980). *Is Dependency Dead?; Bulletin*. Institute of Development Studies, Sessess.
- Güzel, Ş. (1995). *Devlet ulus*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *Milletler ve milliyetçilik*. Çev: Osman Akınhay, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Keyder, Ç. (1993). *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Khon, HANS (2005). *The idea of nationalism: a study in its origins and background*. New York: Routledge.

- Kolukırcık, S. ve İ. H. SARAÇ (2010). Farklı dini gruplarda kirvelik geleneği: sanal akrabalığın dönüşümü üzerine bir araştırma. *ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken-Journal of World of Turks)* Vol. 2, No. 1, ss. 217-232.
- Köker, L. (1996). *Charles Taylor: kimlik/farklılık sorununa sahici demokratik çözüm arayışı, çokkültürlülük*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Laroque, P. (1969). *Sosyal sınıflar*. Çev: Yaşar Gürbüz. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lewis, I. M. (2002). *A modern history of the Somali: nation and state in the horn of Africa*. 4. Edition, Ohio University Press: Eastern African Studies.
- Lloyd, P. (1982). *Third world Proletariat?*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Parkin, F. (1990). *Toplumsal tabakalaşma*. Çev: Fatmagül Berktaş, Bottomore'nin "Sosyolojik Çözümleme Tarihi" içinde, İstanbul: V Yayınları.
- Weber, M (2012). *Ekonomi toplumu*. (çev.: Latif Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Wolf, E. R. (1982). *In Europe and the people without history*. Berkeley: Univ. of California Pres.
- Worsley, P. (1984). *The Three Worlds*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd.